

Інна Шугальова

Динаміка мирянської активності православної церкви України в ХІХ ст. на прикладі парафіяльних громад м. Олександрівська (Запоріжжя)

Inna Shugalyova

The dynamics of lay activity of Ukrainian Orthodox Church in XIX c. on the example of parish communities in Oleksandrivsk (Zaporizhia)

The role of believers in the church life of the region is analyzed.. The role of patrons and the action of believers at the opening of a new church are described. The changes of the relationship between believers and priests in the 1920s. are outlined.

Keywords: the parish church, the priest and the believers

Аналізується роль віруючих у церковному житті краю. Показано роль меценатів, охарактеризовані дії віруючих при відкритті нового храму, висвітлено, наскільки змінилися відносини між віруючими і священниками в 1920-ті роки.

Ключові слова: парафія, церква, священник, віруючі

Період лібералізації в Російській православній церкві сприяв активізації мирянської ініціативи та відродженню братського руху. Синодальна влада певний час допускала існування спонтанних організацій віруючих, тим паче, що їх діяльність сприяла зростанню церковного добробуту. З кінця 60-х років ХІХ ст. уряд поступово вживав заходи, спрямовані на регламентацію активності релігійних громад.

Консервативні тенденції особливо прискорилися після вбивства імператора Олександра ІІ в березні 1881 р. Нещодавно призначений обер-прокурор К. Победоносцев вміло скорегував вектор розвитку церковних установ у відповідне державній доктрині русло. Особливу увагу К. Победоносцев приділив мирянським організаціям: церковнопарафіяльним попечительствам, єпархіальним та парафіяльним братствам. З 80-х років мережа єпархіальних братств суттєво розширилася. Проте братства мали більш виразне офіційне забарвлення.

У липні 1888 р. на честь 900-річчя Хрещення Русі в м. Катеринославі засновано Братство Святого рівноапостольного князя Володимира. Його попечителем виступив єпископ Катеринославський і Таганрозький Серапіон. Метою братства визначено сприяння поширенню релігійно-моральної освіти православних.

Протягом 1888–1897 рр. члени братства під керівництвом виборної ради на чолі з ректором семінарії Михайлом Разногорським організовували церковнопа-

рафіяльні школи та бібліотеки, надавали матеріальну допомогу семінаристам, читали позабогослужбові проповіді та проводили бесіди з віруючими.

Разом з тим, віруючі далеко не завжди виступали як «вихована» імперською владою паства. Миряни активно дбали про благоустрій своїх парафій. Це твердження ми спробуємо довести на прикладі парафіяльного життя невеликого містечка Катеринославської губернії – м. Олександрівська (сучасного Запоріжжя).

Ми розглянемо мирянську ініціативу на прикладі трьох головних храмів старого Олександрівська – Покровського¹, Пилипівського² та Свято-Миколаївського³.

Історія Покровського храму детально розкрита в публікаціях Г. Горбань⁴ та В. Стойчева⁵. Досить колоритною і різноманітною є історія ще одного храму м. Олександрівська – Пилипівського. Історію існування цієї церкви в ХІХ – початку ХХ ст. досліджували В. Стойчев⁶, А. Тетерева і О. Сапронова⁷ в контексті розвитку релігійного життя Олександрівська.

Найстаршим за віком та статусом вважався Свято-Покровський кафедральний собор. Перший храм на честь Святої Покрови було зведено ще наприкінці ХVІІІ ст., а в ХІХ його істотно реконструювали, оздобили інтер'єр та екстер'єр і ця церква по праву стала провідною для всього Олександрівська та навіть околиць.

П'ятиглавий кафедральний Покровський Собор був побудований в рекордно короткі терміни з 1886 до 1890 рр. Його споруджували на трьох освячених кам'яних брилах з хрестами, які були закладені в фундамент першої Покровської церкви. Треба відзначити, що нова Покровська церква стала справжньою окрасою міста. Чудовою була дзвіниця. Її висота досягала 44,5 м. В ній розмістили 8 мідних дзвонів, головний з яких коштував тисячу рублів.

Служителями Свято-Покровського собору були шановані громадянами священники. Наприклад, настоятель собору Юхим Шамраєв був представником від духовенства в Олександрівській міській думі.

У 1893 р. парафіяни собору заснували братство в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, а з 1900 р. почало діяти церковно-парафіяльне попечительство, куди входили найповажніші громадяни Олександрівська, навіть надвірний радник.

У 1901 р. городяни просили Олександрівську міську думу допомогти Покровському собору і асигнувати будь-які можливі засоби на терміновий ремонт собору. Але грошей, як часто буває, не виявилось.

Парафіяни дбали про свою церкву, збираючи пожертви для її оздоблення. Соціально-економічні процеси зумовили зростання населення м. Олександрівськ, а відповідно – збільшення кількості парафіян. Станом на 1913 р. церковна звітність зафіксувала 5050 парафіян. З них: 2490 осіб чоловічої статі

та 2560 жіночої. Звітність собору зафіксувала високу релігійну активність парафіян. Того року було здійснено 568 хрещень, 58 церковних шлюбів, 251 поховальних обрядів. Ця звітність показує динамічний розвиток міста і збільшення числа віруючих навколо Покровського собору.

При цьому збільшувалось і число іновірців навколо собору. Зокрема, відомо, що поблизу нього проживало 66 старообрядців, 20 осіб штундистів.

Довкола церкви функціонувала низка навчальних закладів, на які, безумовно, поширювався вплив Покровського собору. В перше десятиліття ХХ ст. це були 6 початкових міських шкіл, 2 церковно-парафіяльних школи, 2 жіночих гімназії, чоловіча гімназія, комерційне училище, механіко-технічне училище та учительська семінарія.

Покровський собор знаходився в центрі культурно-освітнього життя міста. Він не тільки чинив свою дію на суспільне життя, а й переймався новими культурними віяння.

Соціальне середовище парафіян поступово трансформувалося, все більше в ньому позначався вплив промислового розвитку. На території парафії діяли 4 невеликих приватних підприємства.

Як і у попередні часи, зберігався зв'язок з виселками поблизу м. Олександрівськ, в яких не було власних церковних споруд.

Пилипівська церква м. Олександрівська була побудована в 1872 р. на кошти купців Захар'їних. Понад двадцять років церква перебувала в статусі приписної до Покровського Собору Олександрівська.

Храм розташовувався на околиці міста, де не було ні вуличного освітлення, ні ґрунтової дороги, а в негоду проїжджа частина дороги до храму і зовсім зникала.

Пилипівська церква мала одну відмінну рису – протягом усього існування храму парафіяльна спільнота була дуже активна. Одним з перших проявів стало об'єднання віруючих в 1905 р. в Пилипівське братство, яке ініціювало перед міською владою питання про будівництво нового храму.

У 1907 р. парафіяни подали в Думу петицію з пропозицією побудувати нову церкву, оскільки Пилипівський храм вже не в змозі прийняти під свої склепіння всіх бажаючих. З цього року почалася багаторічна бюрократична тяганина щодо будівництва нової церкви. Парафіяни пропонували відвести в межах Пилипівської парафії за міським трикласним училищем для передбачуваного до будівництва храму і шпиталю за ним ділянку землі в кількості 1800 кв. саж. Дума передала це питання на розгляд Ревізійної земельної комісії. Остання, проаналізувавши інфраструктуру, прийшла до висновку про необхідність побудови нового храму. Члени комісії рекомендували Думі виділити ділянку землі на перетині вулиць Соборної та

нової вулиці, що йде від фортечних валів в лінію з міським трикласним училищем.

Дума дала згоду на виділення цієї ділянки, але постановила, що натомість у розпорядження міської управи перейде і Пилипівська церква, і цвинтарна земля при ній, для влаштування на цьому місці скверу (і, таким чином, часткової компенсації місту за виділену землю). Однак парафіяни категорично противилися такому рішенню, оскільки при приході діяли церковно-парафіяльна школа, бібліотека, причтові споруди.

У 1907 р. парафіяни оголосили про початок збору коштів на будівництво нового храму (планувати освятити його на честь Святої Живоначальної Трійці), тоді ж віруючі подали пропозицію керівництву Катерининської залізниці стосовно асигнувань на будівництво (але у відповідь отримали відмову). Олександрівська Дума висунула ще такий варіант – передати збори зі щорічного Покровського ярмарку на побудову цього храму, а ще на побудову православного храму на площі Тараса Шевченка. Але міська влада відхилила цю пропозицію. Вони вважали, що міська скарбниця і так вже дуже обтяжена витратами.

Миряни дуже наполягали на тому, щоб храм збудували на найвищій точці – навпроти заводу «Трудовий артілі», з таким розрахунком, щоб храм виходив на Соборну вулицю. Тому перше місце вибрали позаду Олександрівського трикласного міського училища. Але сталося по-іншому. Нове місце для церкви тепер було не в найвищій точці, як хотілося, а на низькій – між Катеринославською та Соборною вулицями. Фасад повинен був виходити на Катеринославську вулицю. Вартість храму – не менше 50 тисяч рублів.

Парафіяни Пилипівського братства розгорнули активну роботу щодо влаштування прилеглої до храму території. Зокрема, було запропоновано вирівняти старе кладовище по Гоголівській вулиці, засипати рів по цій же вулиці, обговорювалася перспектива проведення нової вулиці Жуковського між кладовищем і комерційним училищем і вирівнювання вулиці Літейній. Наскільки своєрідним був пристрій цього району Олександрівська, свідчить те, що Пилипівська парафія, розташована на території старого кладовища, була оточена по периметру дитячим майданчиком, комерційним училищем, лікарнею дитячого притулку – тобто цвинтар був, по суті, центром цілого кварталу. Можливо, це і стало причиною клопотання прихожан стосовно облагороджування території Олександрівська.

Напередодні Першої світової війни Пилипівська парафія була наступною (після Покровського) у м. Олександрівську за чисельністю. Вона охоплювала 324 двори і об'єднувала 1298 парафіян чоловічої статі і 1224 жіночої⁸.

Парафію очолювали священник Георгій і псаломщик Петро Щураковський. Зусиллями служителів і прихожан при церкві були налагоджені робота

церковно-парафіяльної школи (на 52 особи) і ряд училищ: чоловіче парафіяльне початкове, змішане початкове і залізничне.

У наступні роки політичні події вплинули на всі сфери життя, в тому числі й на релігійну. Незважаючи на встановлення влади більшовиків, з їх атеїстичними поглядами, пилипівська релігійна громада в 20-ті роки ХХ ст. все-таки зберегла своє існування, хоча її чисельність скоротилася до 885 членів.

Пилипівська парафіяльна громада православного обновленського напрямку була зареєстрована під адресою м. Запоріжжя, вул. Гоголівська, 56. Священники Іван Попов, Іван Максимович і диякон Зіновій Іжов проживали по цій же вулиці в довколишніх будинках. У 1920 р. між першим священником Іваном Поповим і парафіяльною громадою розгорівся конфлікт. Парафіяни відмовлялися керуватися нормами парафіяльного статуту, затвердженого Всеросійським Священним Собором. Мало того, вони домоглися від єпархіальної ради права іменуватися «Правлінням громади» і розробили власний статут діяльності громади.

Актив пилипівський громади намагався поширити свій «досвід» самоврядування на прилеглі храми. Зокрема, члени правління з'явилися на збори парафіян церкви в с. Вознесенка і наполягали на усуненні священника від головування на зборах.

28 червня 1920 р. правління пилипівської громади заявило про невизнання єпархіальної влади та її розпоряджень. Парадоксально, рада парафіян ігнорувала єпархіальні накази, однак при цьому склала звернення до єпископа Катеринославського Агапіта з проханням усунути від служіння священника Пилипівської церкви Іоана Попова. Однак справа не була розглянута, оскільки Агапіт пішов з життя.

Священник Пилипівської церкви І. Попов неодноразово скаржився на утиски і образи з боку парафіян. Віруючі намагалися контролювати причт і вимагали, щоб при необхідності виїзду священники відпрошувалися у прихожан.

У вирішення конфлікту втрутилося єпархіальне начальство, яке постановило: заборонити правлінню парафіян Пилипівської церкви ігнорувати розпорядження духовних властей і припинити агітацію в інших парафіях.

Конфліктна ситуація всередині пилипівської громади привернула увагу більшовицьких властей. У 1924 р. завідувач відділу культів Бобаченко звернув увагу на непрозорість фінансових звітів з Пилипівської церкви: наприклад, передбачалося, що ремонт церковної огорожі буде зроблений безкоштовно, але з церковної каси були взяті гроші на цей ремонт, – і такі ситуації стали повсякденними.

Для контролю над становищем була призначена аудиторська перевірка, але парафіяни на чолі з головою парафіяльної ради заявили про незаконність аудиту в їх відсутність. У 1926 р. парафіяни створили ініціативну групу для перевірки

та упорядкування в порядок фінансового стану храму. Але до того часу договір про користування храмом був розірваний.

Збори парафіян Пилипівської церкви разом зі священниками переобрали правління громади. Незважаючи на те, що члени правління дуже довго ігнорували постанову про своє переобрання, все ж більшість прихожан домоглися відновлення прав священників.

Кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст. стали фатальними для релігійних громад. Пилипівська церква не стала винятком. У 1929 р. вийшла постанова про зняття церковних дзвонів і реквізиції майна. Протягом 1930-х рр. духовенство було репресоване. Будівля храму була знищена напередодні Другої світової війни.

Громада Свято-Миколаївського храму виявилася не менш активною, хоча найбільш «молодою». Заснування храму припадає на 80-ті роки ХІХ ст. та збігається з оприлюдненням імператорського наказу щодо зведення храмів на честь так званого «дивовижного врятування» царської родини (нагадаємо, поблизу залізничної станції м. Олександрівська на потяг імператора Олександра ІІІ, що спрямовувався до Криму, був здійснений терористичний напад; всі вагони зійшли з рейок, але імператорська родина та сам цар дивовижним чином залишилися живими – травмування далось взнаки пізніше).

Мешканці околиць Олександрівська виступили з ініціативою побудови нового храму. У 1889 р. на зібрані пожертви купили ікону Христа Спасителя. Це стало початком для збору коштів на будівництво храму.

Місце для зведення храму подарували німці-колоністи села Шенвізе і з 1892 р. приступили до будівництва.

Жителі сусідніх сіл і селищ збирали кошти на будівництво храму (по 10 коп., потім ще по 40 коп. (деякі по 30 коп.), а потім ще по 1 р. 40 коп). Станція села Миколаївка Балабінської парафії і села Степове Натальївської парафії надали допомогу матеріалами (доставляли камінь, цеглу і пісок).

Кажуть, що керівник Лозово-Севастопольської залізниці інженер фон Н. Ренкуль пропонував звести храм за гроші залізної дороги, але на іншому місці (там планувалося влаштувати власну колонію), проте парафіяни наполягли на тому, що хочуть мати власний храм на території власного селища.

На жаль, завзятість прихожан не дала бажаного результату. Якби храм був побудований на кошти Шляхів сполучення, то він би стояв на високому місці, був би пишно прибраний.

Храм побудували на свої мізерні кошти прихожани. Він був тісний і вже через два роки після будівлі вимагав ремонту.

Тоді ж було зведено дзвіницю на 5 дзвонів і побудована караулка на 2 кімнати. Головні ворота зроблені були добре, з написом на огорожі 17 жовтня 1888 року.

Храм був освячений 15 травня 1893 р. Служби у ньому здійснював причт Соборної Свято-Покровської церкви. Віруючі не полишали можливості підтримати священиків, що правили служби. Парафіяни звернулися з проханням до Правління залізниці забезпечити заробітну плату причту. Було визначено: для священика 600 руб. на рік, псаломщику 200 руб.

Стараннями почесного громадянина Олександрівська Олексія Анафеньєва в храмі були влаштовані одноярусний іконостас, вартістю 1300 руб., приміщення для вартового, огорожа і ворота, а також протягом 5 років він надавав допомогу церкві.

Самостійна парафія була відкрита з 1894 р. і незабаром призначені священик і дяк. Першим священиком був висвячений Євген Філіппов в 1894 р., студент Катеринославської духовної семінарії. Як згадують церковні літописи, «Служение его было эффектно», а у великі свята і особливо в день Пасхи промови його (завжди імпровізовані) «силовили ефектними оборотами и приводили в восторг слушателей»⁹. Судячи з усього пишномовність була єдиною заслугою молодого пастиря, оскільки з приводу облаштування парафії він не дуже переймався, а незабаром був переведений в парафію Ростовського повіту. Парафіяни зверталися в єпархіальне управління стосовно повернення їх священика, але їх прохання не було задоволене. На початку ХХ ст. стало очевидно, що храм вимагав негайного капітального ремонту. Парафіяни склали доповідну записку до єпархіального керівництва, в якій зазначали, що храм при станції Олександрівськ, внутрішньою площею 45 кв. саж, не відповідає за розміром кількості населення парафії та не задовольняє духовні потреби парафіян. То ж виникла нагальна потреба в іншому, просторішому приміщенні храму. Тому церковно-парафіяльним попечительством було прийнято рішення про будівництво нового храму, внутрішньою площею 131 кв. саж. У 1905 р. було отримано схвалення будівельного відділу Катеринославського губернського правління.

26 вересня 1905 р. відбулося урочисте закладення нового храму в ім'я святиителя Миколая. Віруючі самі збирали кошти, коли з'ясувалося, що необхідно сплатити майже в шість разів більшу суму (майже 12 тис. крб.) – було зорганізовано додаткові збори. На цей раз активну допомогу надавало нове керівництво залізниці, а робітники виявили бажання відраховувати по 1% власної заробітної платні у фонд будівництва храму. Спорудження завершилося в 1914 р. (хоча літургії правилися вже кілька років поспіль). В роки Першої світової війни в приміщенні храму, на ініціативу вірян, були зорганізовано два лазарети для поранених. В них працювали представники причту та парафіяльного попечительства. В 1916 р. шпиталі при Свято-Миколаївському храмі були визнані найкращими в м. Олександрівську – саме так відзначив під час

свого візиту єпископ Катеринославський Агапіт. Миколаївська парафіяльна громада призупинила свою діяльність наприкінці 1920-х років, коли тиск більшовицької атеїстичної політики вже не давав можливості реалізовувати віросповідний комплекс.

Таким чином, ми спробували дослідити практичну діяльність парафіяльних організацій на прикладі повітового міста Олександрівська. Незважаючи на достатньо потужні імперські тенденції до уніфікації, можемо констатувати, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. змінився склад рядових членів братств, що було пов'язано зі зростанням української освіченої верстви, формуванням прошарку національно свідомої інтелігенції. Незважаючи на наміри влади регламентувати парафіяльне життя, віруючі активно позиціонували власні релігійні пріоритети. Це проявилось в прагненні піклуватися про власний храм і причт, працювати на збагачення та благоустрій парафії, а часом навіть проявлялися наміри вплинути на обрання бажаного священика.

- ¹ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 82. О выборе церковного старосты Соборной Покровской церкви (1892 г.).
- ² ДАЗО. – Ф. 24. Оп. 1. – Спр. 283. Протокол заседания церковного совета при Филипповской церкви.
- ³ ДАЗО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 3. Церковно-приходская летопись Екатеринославкой губернии, Александровского уезда, при ст. Александровск, Николаевской церкви. – 85 арк.
- ⁴ Горбань Г. Свято-Покровский собор / Г.Горбань. – Запорожье: Интербук, 1991. – 60 с.
- ⁵ Стойчев В. Православные церкви города Александровска 1770–1917 гг. / Стойчев В. // Музейный вестник. – 2007. – № 7. – С. 111–127.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Тетерева А. В., Сапронова О. М. Тайны старого города: Филипповская церковь / А. В. Тетерева, О. М. Сапронов // МИГ. – 1991. – 7 ноября.
- ⁸ ДАЗО. – Ф. 316. – Оп. 1. – Д. 59. Документы религиозной общины Филипповской церкви г. Запорожье. – Арк. 3.
- ⁹ ДАЗО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 3. Церковно-приходская летопись... – Арк. 5.